

τῆς ὑποθέσεως τῆς ἀνάγκης· ἢ διὰ τῆς ἀνάγκης ἐξήγησις οὐδὲν ἐξηγεῖ, καὶ ἀπ' ἐναντίας, ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἐλέγχεται καὶ διαψεύδεται.

Ἄλλὰ μοι λέγεις, πῶς συμβιβάζεται ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία μὲ τὴν ἀπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικρατοῦσαν ἀνάγκην, καὶ πῶς δύναται νὰ ὑποτεθῆ ἐλευθέρᾳ ἡ ἠθικὴ ἡμῶν ἐνέργεια, ἐν ᾧ οὐδεμία πρᾶξις γίνεται ἄνευ λόγου; — Ἡ εἰς τὰ δύο ταῦτα ζητήματα ἀπάντησις δὲν εἶναι δύσκολος.

Τὸ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας ζήτημα εἶναι πραγματικὸν καὶ οὐχὶ θεωρητικόν, εἶναι ζήτημα συγκεκριμένον καὶ οὐχὶ ἀφηρημένον, ζήτημα περὶ γεγονότος, περὶ φαινομένου, καὶ πρέπει νὰ λυθῆ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν προτέρων, διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ οὐχὶ δι' ὑποθέσεων. Ὅτε μ' ἐρωτᾷς πῶς συμβιβάζεται ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία μὲ τὴν ἀπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικρατοῦσαν ἀνάγκην, ἁμαρτάνεις κατὰ τῆς λογικῆς, ὑποπίπτεις εἰς ἐκεῖνο τὸ σόφισμα ὅπερ ὀνομάζουσιν οἱ λογικοὶ ἐν ἀρχῇ αἰτεῖσθαι, δηλαδή ἀντὶ νὰ θέσῃς ἀπλῶς τὸ ζήτημα, τὸ ὑποθέτεις λελυμένον, ὑποθέτεις τὸ ζητούμενον ἀποδεδειγμένον, ἐν ᾧ δὲν εἶναι. Τῶνόντι ἐὰν ἀληθεύῃ ὅτι ἀπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικρατεῖ ἡ ἀνάγκη, τότε βεβαίως οὐδεμία ἐλευθερία δύναται

νὰ συμβιβασθῆ μετ' αὐτῆς, οὐδεμία ἐλευθερία
 ὑπάρχει, καὶ ἡ λέξις αὕτη εἶναι κενὴ πάσης ση-
 μασίας, δὲν ἐκφράζει πρᾶγμα, ἀλλὰ φάντασμα,
 καὶ δίκαιον ἔχουσιν οἱ λέγοντες, ὅτι ἡ ἐλευθερία
 εἶναι ὁπτικὴ ἀπάτη καὶ οὐδὲν πραγματικόν. Ἀλλὰ
 τὸ ζήτημα εἶναι ἴσα ἴσα ἐὰν ἀπανταχοῦ τοῦ κό-
 σμου ἐπικρατῆ ἢ ἀνάγκη, ἢ ἐὰν μετ' αὐτῆς
 συνυπάρχη καὶ τις ἐλευθερία. Ἐὰν συνυπάρχη,
 πρέπει νὰ ὑπάρχη καὶ τρόπος καθ' ὃν συμβιβάζεται
 μετ' αὐτῆς. Τὸ ζήτημα κακῶς ἐτέθη, καὶ ἐλύθη
 ἐκ τῶν προτέρων, καὶ ἡ πλάνη αὕτη τῶν ἀρ-
 νουμένων τὴν ἐλευθερίαν προῆλθεν, ὡς πᾶσαι σχε-
 δὸν αἱ φιλοσοφικαὶ πλάναι, ἐκ τῆς χρήσεως
 ἀκαταλλήλου εἰς τὰς φιλοσοφικὰς μελέτας καὶ
 μόνον εἰς τὰς φυσικὰς ἀρμοζούσης μεθόδου. Ὁ
 φυσικὸς ἀρνεῖται τὴν ἐλευθέραν δύναμιν τῆς ψυ-
 χῆς, διότι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ αὐτοῦ δὲν εὕρισκει
 εἰμὴ δυνάμεις ἐνεργούσας κατ' ἀνάγκην, καὶ ὅτε
 λέγει ὅτι ἐν τῇ φύσει ἐπικρατεῖ ἢ ἀνάγκη, ἔχει
 δίκαιον· ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι, ἐὰν ἐπικρατῆ καὶ
 ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Τώρα, πῶς νὰ φωτισθῶμεν περὶ
 τούτου; Ἄλλο φῶς δὲν ἔχομεν παρὰ τὸ τῆς
 συνειδήσεως. Δὲν παρεδέχθης ἤδη, φίλτατέ μοι,
 ὅτι τὰ ἐν ἡμῖν δὲν ἀποκαλύπτονται εἰμὴ εἰς τὴν
 ἐσωτερικὴν παρατήρησιν; καὶ πῶς ἄλλως; δὲν

εἶπες σὺ αὐτὸς ὅτι καὶ ἡ μελέτη τῶν φαινομένων τῆς φύσεως εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον συνέχεια τῆς ψυχολογίας, διότι τὰ πλεῖστα τῶν φαινομένων τούτων εἶναι ὑποκειμενικά καὶ οὐχὶ ἀντικειμενικά, καὶ διὰ τῆς συνειδήσεως γινώσκονται καὶ μελετῶνται; Τί μαρτυρεῖ λοιπὸν περὶ τοῦ ἡμετέρου ζητήματος ἡ συνείδησις; Ἐνταῦθα οὔτε μικροσκοπία ἀπαιτοῦνται, οὔτε διαβῆται, οὔτε στάθμαι, οὔτε χωνευτήρια. Ὅτε μετὰ μακρὰν διάσκεψιν καὶ διαστάθμισιν τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ λόγων ἀποφασίζεις νὰ πράξης οὕτως ἢ ἄλλως, συναισθάνεσαι ἀνάγκην τινὰ ἐπιβαλλομένην εἰς τὴν θέλησίν σου, ἢ ἤξεύρεις, θετικῶς ἤξεύρεις, καὶ πρὸ τῆς πράξεως καὶ μετ' αὐτήν, ὅτι ἦσο ἐλεύθερος νὰ πράξης οὕτως ἢ ἄλλως, καὶ ὅτι ὅ,τι ἔπραξας τὸ ἔπραξας διότι τὸ ἠθέλησας, καὶ τὸ ἠθέλησας ἐλευθέρως, χωρὶς νὰ σε βιάσῃ, νὰ σε καταναγκάσῃ οὐδέν; Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἔχεις τὴν ἐσωτερικὴν ταύτην γνῶσιν, ὅτι διακρίνεις τὸ ἐκούσιον τῆς πράξεώς σου, καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι, ὅτι εἰάν ἡ πράξις εἶναι ἀγαθὴ καὶ ἐπιδοκιμάζεται καὶ ἐπαινεῖται, οὐδόλως ἀνέχεσαι ν' ἀποδοθῇ εἰς ἄλλον, νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς ἀνάγκης, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα συγκρούσεως ὑλικῶν μορίων, καὶ τότε μόνον προφασίζεσαι ἀνάγκην τινὰ, ὅτε ἡ πράξις

σου εἶναι ἀξιόμειπτος, ἀξιόποινος. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς πρώτης περιπτώσεως, εὐαρεστεῖσαι ἐπὶ τῷ πεπραγμένῳ, καὶ ἡσυχάζει τὸ πνεῦμά σου, διότι ἔπραξας ὅ,τι ὤφειλες, καὶ ἡ πεποίθησις αὕτη εἶναι μεγίστη ἡδονὴ καὶ ἀναφαίρετος εὐδαιμονία· ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας, λυπεῖσαι, καὶ κακοδαιμονεῖς, καὶ κατὰ σεαυτοῦ ὀργίζεσαι, διότι ἤξεύρεις ὅτι ἡδύνασο νὰ πράξης ἄλλως ἢ ὡς ἔπραξας. Ἐὰν ταῦτα δὲν εἶναι γεγονότα πραγματικά, βέβαια, ἐναργῆ καὶ ἀναντίρρητα, δὲν ἤξεύρω ποῦ δύναται νὰ ὑπάρξῃ μεγαλειτέρα ἐνάργεια καὶ βεβαιότης. Ἡ συνείδησις τῆς ἐλευθερίας εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε καὶ εἰς τὴν βίαν ἀντέχει, καὶ ἐπιζῆ εἰς αὐτήν, διότι καὶ ἀφ' οὗ ἀναγκασθῆς νὰ πράξης τι, καὶ τὸ σῶμά σου ὑποκύψῃ εἰς ἀνωτέραν δύναμιν καταβάλλουσαν αὐτό, ἤξεύρεις ὅτι ἔπραξας ὅ,τι δὲν ἠθελες, καὶ δὲν θὰ τὸ ἔπραττες, ἐὰν δὲν ἐβιάζεσο.

Ἐλπίζω, ἀγαπητέ μοι, ὅτι δὲν σοι ἀπομένει πλέον ἀμφιβολία περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ἐλευθερίας σου, ἀλλ' ἴσως εἰσέτι ἀπορεῖς πῶς ἡ ἐλευθερία αὕτη τοῦ πνεύματος συμβιβάζεται μετὰ τὴν ἐν τῇ ὕλῃ ἀνάγκην, καὶ ἔρχομαι ἐπομένως νὰ σοι εἶπω ὀλίγα τινὰ καὶ περὶ τούτου.

Ἡ ἐν ἡμῖν ἐλευθερία, δὲν εἶναι οὔτε ἀπεριό-

ριστος, οὔτε ἀπόλυτος, οὔτε ἄπειρος. Ἀπ' ἐναντίας, εἶναι πεπερασμένη, σχετικὴ καὶ περιορίζεται πανταχόθεν. Δὲν εἶναι εἰσέτι καιρὸς νὰ ἴδωμεν πῶς περιορίζεται ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, πρὸς ἃν ὀφείλει νὰ συμμορφωθῆ, διότι τοῦτο θὰ ἦναι ἡ συμπλήρωσις τῶν περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς ἐρευνῶν μας· ἐπὶ τοῦ παρόντος πρόκειται μόνον νὰ ἴδωμεν πῶς περιορίζεται ὑπὸ τῆς ἐν τῇ ὕλῃ ἀνάγκης, καὶ πῶς συμβιβάζεται μετ' αὐτῆς.

Οἱ νόμοι τῆς φύσεως εἶναι γενικοὶ καὶ σταθεροί, ἐκτελοῦνται ἀπανταχοῦ καὶ πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· καὶ τῶντι μεγαλοπρεπὲς καὶ καταπληκτικὸν εἶναι τὸ θέαμα τοῦ παντὸς ὑπακούοντος ἀπαρασαλεύτως εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν νόμον. Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τῆς γῆς; σημεῖον μηδαμινόν· τί εἶναι ἡ γῆ αὕτη ἐν ἣ ἑζῶμεν, ἡ ὑδρόγειος σφαῖρα, ἧς τὸν λεπτότατον φλοιὸν κατοικοῦμεν, καὶ οὗ μικρότατον μέρος κατέχομεν; σημεῖον μηδαμινὸν ἐν μέσῳ τῶν ἀναριθμῆτων κόσμων οὓς ἀνακαλύπτομεν διὰ τῶν τηλεσκοπίων, καὶ ὧν τὸ μέγεθος, αἱ ἀποστάσεις, αἱ κινήσεις καὶ αὕτη ἡ ὕλη ἐξ ἧς συνίστανται ἐξακριβοῦνται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον διὰ τῆς ἐπιστήμης. Καὶ ὅμως ἐκ τοῦ ἀοράτου τούτου σημείου, ἃν κόσμον ὀνομάζομεν, ὁ ἄνθρωπος μελετᾷ καὶ κατανοεῖ τοὺς

νόμους τοῦ παντός, καὶ εἰς τὴν γνῶσιν ταύτην ἀδιακόπως προοδεύει. Καὶ οὐ μόνον μελετᾷ καὶ κατανοεῖ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῆς κυριεύει, καὶ τρέπει πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν. Ἐντεῦθεν ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, ἡ βιομηχανία, ὧν αἱ κοινωνικαὶ ἐφαρμογαὶ ἀποτελοῦσι τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμόν, καὶ οὕτω εἰς τὸν κόσμον τῆς φύσεως ἐπιπροστίθεται ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ κόσμος οὗτος εἶναι προφανῶς προϊόν τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας. Ἐξέτασον τὸν ἀνθρώπινον κόσμον καθ' ἓν ἕκαστον τῶν στοιχείων του, καθ' ἕκαστην τῶν φάσεών του ἐν τῷ ἀτόμῳ, ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, πανταχοῦ θέλεις διακρίνει προφανῆ δείγματα τῆς ἐλευθερίας ἧτις τὸν παρήγαγε, τὸν ζωογονεῖ, καὶ τὸν διοικεῖ καὶ μεταβάλλει ἀκαταπαύστως. Οὔτε ὁ βίος τοῦ ἀτόμου, οὔτε ὁ βίος τῶν κοινωνιῶν, οὔτε ὁ ἱστορικὸς βίος τῆς ἀνθρωπότητος ἀνελίσσονται κατὰ τὸν ἀπαράβατον νόμον τῆς ἐν τῇ ὕλῃ ἀνάγκης· πανταχοῦ ἀπαντῶμεν τὸ ἀβέβαιον, τὸ ἀπροσδόκητον, τὸ ἄστατον, τὸ πρωτοφανές, τὸ ἰδιότροπον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· πανταχοῦ ἀνάγκη, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ ἐλευθερία. Ἄλλως πρὸς τί ἡ ἠθικὴ διδασκαλία, πῶς γίνεται ἡ ἐκπαίδευσις, καὶ πῶς πραγματοποιεῖται ἡ πρόοδος τῆς ἀν-

θρωπότητος; Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται βεβαίως
 νὰ καταργήσῃ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, ἀλλὰ
 δύναται νὰ καταργήσῃ ἑαυτόν, νὰ παραιτηθῇ
 τῆς ἐπὶ τῆς γῆς ὑπάρξεώς του, καὶ ἐὰν περὶ
 τούτου συνεφώνουν πάντες οἱ ἄνθρωποι παραδεχό-
 μενοι τὰ δόγματα καὶ ὑπακούοντες εἰς τὰ ἐντάλ-
 ματα τῆς ἐσχάτως ἀναφανείσης ἀπαισιοδοξίας,
 ὀλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐκουσίως θὰ
 κατεστρέφετο, καὶ ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς
 θὰ ἐξηφανίζετο. Ἄλλ' ὁ κόσμος θὰ ἐξηκολούθει
 ζῶν καὶ κινούμενος, ὡς πρότερον, διὰ τῶν αὐτῶν
 δυνάμεων καὶ κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους, μὲ
 μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι οὐδὲν ἀνθρώπινον αἰσθη-
 τήριον θὰ ἀντελαμβάνετο τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ,
 οὔτε φῶς θὰ ὑπῆρχεν, οὔτε χρῶμα, οὔτε ἦχος,
 οὔτε ὄσμη, οὔτε γεῦσις, οὔτε θερμότης, οὐδεὶς
 νοῦς θὰ ἐξιχνίαζε τοὺς μυστηριώδεις αὐτοῦ νόμους,
 οὐδεμία χεὶρ θὰ μετεκίνει τὰ μόρια ἐξ ὧν συνί-
 σταται πρὸς παραγωγὴν νέων φαινομένων καὶ
 πρὸς θεραπείαν ἀναγκῶν ἀνυπάρκτων. Ὁ κόσμος
 χωρὶς τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἔμενεν οἷος εἶναι πάντοτε,
 σύνολον μορίων κινουμένων κατ' ἀνάγκην, διότι
 τοιοῦτος εἶναι καὶ μὲ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐνέργειαν
 τοῦ ἀνθρώπου. Οὔτε ἐν μόριον δύναται ὁ ἄνθρω-
 πος νὰ προσθέσῃ εἰς τὴν ὕλην τοῦ κόσμου, οὔτε

ν' ἀφαιρέση ἀπ' αὐτῆς, οὔτε ἓνα νόμον αὐτῆς
 ν' ἀλλοιώση, ἢ νὰ καταργήση. Ἀλλὰ τί δύνα-
 ται; Νὰ μελετήσῃ τὸν κόσμον, νὰ ἀνακαλύψῃ
 τοὺς νόμους αὐτοῦ καὶ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ
 ὑπὲρ ἑαυτοῦ· τοῦτο εἶναι τὸ ἔργον τῆς ἐλευθε-
 ρίας του, καὶ οὕτω συνδυάζεται καὶ συμβιδάζε-
 ται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν ἀνάγκην
 τοῦ κόσμου. Ἡ φύσις ἀναπτύσσει πρὸ τῶν ὀφθαλ-
 μῶν μου τὰς καλλονὰς καὶ τὸ μεγαλεῖόν της,
 ἀλλ' οἱ νόμοι τῆς φύσεως δὲν παραβαίνονται,
 δὲν ἀλλοιοῦνται, εἰάν στρέψω τὸ βλέμμα πρὸς
 τὰ δεξιὰ ἢ πρὸς τὰ ἀριστερά, εἰάν τὸ ἀνυψώσω
 εἰς τὸν οὐρανὸν ἢ εἰάν τὸ προσηλώσω εἰς ἓνα
 κόκκον ἄμμου ἐπὶ τῆς παραλίας· φύονται παν-
 ταχοῦ τῆς γῆς δένδρα καρποφόρα, ἀλλ' οἱ νόμοι
 τῆς γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως αὐτῶν δὲν καταρ-
 γοῦνται, εἰάν δρέψω τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τῶν
 καρπῶν αὐτῶν πρὸς διατροφήν μου. Ἡ διατροφή
 μου γίνεται κατὰ τοὺς ὑλικούς καὶ ἀναγκαίους
 νόμους τοῦ σώματος, καθὼς τὸ δένδρον γεννᾶται,
 ἀναπτύσσεται καὶ θνήσκει κατὰ τοὺς νόμους
 τῆς φυτικῆς ζωῆς, ἀλλ' εἰάν κόψω ἢ καύσω τὸ
 δένδρον, ἐξ ἀνάγκης παύει ἡ ἐνέργεια τῶν φυτι-
 κῶν νόμων, καὶ ἄλλη ἄλλων ἀρχεται, ἡ ἐνέρ-
 γεια τῶν νόμων τῆς ἀνοργάνου ὑλης, καὶ οὕτω

καθ' ἑξῆς. Ἐσκέφθης ποτέ, φίλε μου, τί εἶναι ἡ κίνησις ἐν τῇ φύσει, ἡ μετατόπισις τῶν μορίων αὐτῆς, ἡ πρὸς ἄλληλα προσέγγισις ἢ ἀπομάκρυνσις αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων; Πρέπει νὰ σκεφθῆς περὶ τούτου, διότι ἐν τούτῳ θὰ εὔρης πῶς συμβιβάζεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἀνάγκην. Τὰ μόρια τῆς ὕλης κινουῦνται ἀκαταπαύστως, καὶ εἰς τὴν κίνησιν ταύτην δύναται νὰ ἐπεμβῆ καὶ ἐπεμβαίνει ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κίνησις αὕτη εἶναι τὸ μυστηριῶδες ἐλατήριο τῶν ποικίλων ἐνεργειῶν τοῦ κόσμου, καὶ τὸ ἐλατήριο τοῦτο εἶναι ὁ μοχλὸς τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας. Ὅτε μεταχειριζόμεθα τὸν μοχλὸν τοῦτον ἐλλόγως, τουτέστι κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐπιστήμης, ἣν δημιουργεῖ ὁ λόγος, ὡς ἐν καιρῷ θέλομεν ἰδεῖ, τότε ἐνεργοῦμεν ἐπωφελῶς ἐπὶ τῆς φύσεως, δὲν ἀλλοιοῦμεν τοὺς νόμους καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῆς, ἀλλὰ τὰ μετακινουῦμεν, καὶ μετατοπίζομεν, καὶ τρέπομεν πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν. Τοιουτοτρόπως μεταβάλλεται τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, ἡ ἀγρία φύσις ἡμεροῦται καὶ τρόπον τινὰ ἐξανθρωπίζεται, διότι γίνεται ἐνδιαίτημα τερπνὸν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ἡ αὕτη ἐλευθερία ἣτις παράγει τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν ἐξωτερικεύεται διὰ τῆς ἐπὶ τῆς

φύσεως ἐνεργείας, μεταβάλλει τὴν φύσιν διὰ τῆς βιομηχανίας, οἰκειοποιεῖται τὰ ὑλικά ἀντικείμενα, καὶ γεννᾷ τὴν ιδιοκτησίαν, ἣτις εἶναι ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος ὡς ἡ ἐλευθερία, ἣν μαρτυρεῖ, καὶ ἐξ ἧς ἀπορρέει· ἡ αὐτὴ ἠθικὴ ἐλευθερία παρατεινομένη εἰς τὰ ἐκτὸς γίνεται ἀστικὴ καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία, καὶ οὐδεμία ἐλευθερία θὰ ὑπῆρχεν ἐν τοῖς νόμοις καὶ τοῖς θεσμοῖς, εἰ μὴ ὑπῆρχε πρότερον ἐν τῷ ἀτόμῳ. Ἡ πρέπει λοιπὸν νὰ καταργήσωμεν καὶ αὐτὴν τὴν λέξιν, καὶ νὰ λησμονήσωμεν τὴν δι' αὐτῆς δηλουμένην ἔννοιαν, καὶ νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει οὔτε ἀστικὸν οὔτε πολιτικὸν δικαίωμα ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον, καὶ πάντα δύναται νὰ τροπολογησῆ καὶ νὰ καταργησῆ ἢ αὐθαίρετος θέλησις τοῦ νομοθέτου, ἢ ἐὰν πιστεύομεν ὅτι ὑπάρχουσιν ὅρια εἰς τὴν θέλησιν ταύτην, ὅρια ἀνυπέρβλητα περιφρουροῦντα τὴν νόμιμον ἐνεργειαν τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ ἐνέργεια αὕτη εἶναι ἀπόρροια ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, ἣτις εἶναι ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος. Διὰ τοῦτο, φίλτατε, ἡ παραγνώρισις τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος συνεπιφέρει τὴν παραβίασιν πάσης ἄλλης ἐλευθερίας, τὴν παραμόρφωσιν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ

ὠφελίμου εἰς τὸ δίκαιον, τὴν κτηνώδη σύγκρου-
σιν τῶν ἰδιοτελειῶν, καὶ τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ
πολιτείᾳ ὑπερίσχυσιν καὶ ἐνθρόνισιν τῆς εἴτε
ἄνωθεν εἴτε κάτωθεν ἐξασκουμένης τυραννίας.
Ἄπ' ἐναντίας, εἰάν παραδεχθῶμεν ὅτι ὑπάρχει ἐντὸς
ἐκάστου ἐξ ἡμῶν ἡ αὐτὴ ἠθικὴ ἐλευθερία, δυνά-
μεθα νὰ νοήσωμεν ὅτι ἐκάστη τῶν ἐλευθεριῶν
τούτων εἶναι ἐξ ἴσου νόμιμος, καὶ ὅτι τὸ ἀμοι-
βαῖον σέβας τῶν ἐλευθεριῶν τούτων, ὃ ἐστὶν ἡ
δικαιοσύνη, εἶναι ὁ θεμελιώδης καὶ ἀπαραίτητος
ὅρος τῆς εἰρηνικῆς συμβιώσεως καὶ τῆς εὐημε-
ρίας τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἐντεῦθεν πᾶσαι αἱ θεω-
ρίαι τοῦ δικαίου μετὰ μαθηματικῆς ἀκριβείας
ἐξάγονται καὶ λογικῶς ἀποδεικνύονται. Ἄλλ'
εἶναι καιρὸς νὰ λύσωμεν καὶ τὴν τελευταίαν
ἀπορίαν σου. Πῶς δύναται, λέγεις, νὰ ὑπάρξῃ
ἐλευθερία ἐν ἡμῖν, ἐν ᾧ πᾶν ὅ,τι πράττομεν, τὸ
πράττομεν διὰ τινὰ λόγον, καὶ πράξις ἄνευ λόγου
εἶναι ἀκατάληπτος;

Τοῦτο εἶναι τῶντι τὸ ἰσχυρότερον κατὰ τῆς
ἐλευθερίας ἐπιχείρημα, καὶ τοῦτο ἐπιφέρουσι
πολλάκις οἱ ὕλισται εἰς ὑποστήριξιν τῆς καθολι-
κῆς ἀνάγκης. Ὅτε διασκεπτόμεθα (λέγουσι) πρὶν
ἀποφασίσωμεν πράξιν τινὰ, τί γίνεται ἐν ἡμῖν;
γίνεται πάλῃ μεταξύ διαφόρων λόγων, μεταξύ

διαφόρων ἐλατηρίων, εἴτε τοῦ αὐτοῦ εἴδους εἴτε ποικίλων εἰδῶν, πάλη λ. χ. μεταξύ τοῦ πάθους καὶ τοῦ καθήκοντος, ἢ μεταξύ διαφόρων παθῶν ἢ καθηκόντων, πάλη μεταξύ τῆς ιδιοτελείας καὶ τῆς συναισθήσεως τῆς δικαιοσύνης, πάλη μεταξύ φόβου προσεχοῦς κακοῦ καὶ ἐλπίδος μείζονος ἀγαθοῦ, καὶ κατὰ τὴν πάλην ταύτην, ἣν γινώσκει ἕκαστος ἐξ ἰδίας πείρας καὶ ζωηρῶς παριστά ἢ δραματικὴ ποίησις καὶ ἢ μυθιστοριογραφία, πολλάκις ταλαντευόμεθα, καὶ μένομεν μετέωροι, μέχρις οὗ εἰς τῶν ἀντιθέτων λόγων ὑπερνικήσῃ τῶν ἄλλων, καὶ τότε γίνεται ἀπόφασις καὶ ἐνέργεια. Ποῦ ἐν τούτοις ἐλευθερία; ποῦ ἐλευθερία εἰς ἐκείνας τὰς πράξεις αἰτινες μηχανικῶς πως γίνονται, εἴτε κατὰ μακρὰν ἕξιν, εἴτε κατ' ἀντανάκλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐνεργειῶν (actions reflexes); καὶ αἱ πλεῖσται τῶν πράξεών μας δὲν ἀνάγονται εὐκόλως εἰς τὰς τελευταίας ταύτας; — Τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα θέλεις ἀκούσει πανταχοῦ ἐπαναλαμβανόμενα καὶ κατὰ διαφόρους τρόπους μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπιδεξίως ἀναπτυσσόμενα· καὶ τινες προβαίνουσιν ἔτι περαιτέρω ἰσχυρίζόμενοι ὅτι ὅπως ἀποφανθῶμεν ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως ἐλευθερίας τινὸς ἐν ἡμῖν, ἔπρεπε νὰ γνωρίζωμεν πάντα τὰ ἐλατήρια τῆς

παγκοσμίου κινήσεως καὶ ἐνεργείας, διότι δυνατόν ν' ἀπατώμεθα, δυνατόν νὰ ὑπάρχη, ἐν ᾧ πιστεύομεν ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι, ὑπολανθάνον ἐλατήριοι, οὐ δὲν ἔχομεν συνείδησιν, καὶ μάλιστα τοιοῦτον ἐλατήριοι δέον νὰ ὑπάρχη, ἄλλως, ἢ ἡμετέρα ἐνέργεια μεμονωμένη, ἄνευ προηγουμένων, ἄσχετος πρὸς τὰς ἄλλας κοσμικὰς ἐνεργείας, αὐτῆς ἀνεξάρτητος, αὐθαίρετος καὶ αὐτεξούσιος, οὐ μόνον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξη, ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ νοηθῆ, ὥστε καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἡ συνείδησις μαρτυρεῖ τὴν ἐλευθερίαν, ἢ συνείδησις μᾶς ἀπατᾷ, ἢ ἐλευθερία εἶναι ἀπάτη τῆς συνειδήσεως. — Βλέπεις, φίλε, ὅτι οὐ μόνον δὲν ἀποφεύγω, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύω τὰ ἐπιχειρήματά σου, ἐλπίζω δὲ ὅτι ἡ ἐνίσχυσις αὕτη καταδεικνύουσα ἐναργέστερον τὴν φύσιν αὐτῶν θέλει διευκολύνει τὴν ἀνασκευὴν των.

Καὶ ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τοῦ τελευταίου.— Ἐὰν μᾶς ἀπατᾷ ἡ συνείδησις περὶ τῆς ἐλευθερίας, διατί ἄρα νὰ τὴν πιστεύσωμεν περὶ τῶν ἄλλων; καὶ πῶς νὰ προβῶμεν εἰς τὴν μόρφωσιν οἷας οἵποτε ἐπιστήμης, εἰάν τὰ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως μαρτυρούμενα γεγονότα ἀποκλείσωμεν ὡς ἀβέβαια καὶ ἀπίστευτα; καὶ τί γίνεται γνωστὸν ἡμῖν ἄλλως ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως; δὲν γνωρίζομεν τὰ ἐκτὸς